

Godsdienst als ‘kittelig plek’ aan het lichaam der natie

Joast Halbertsma (1789-1869) en het religieus gevoel in de vroege negentiende eeuw

ALPITA DE JONG

Religion as ‘ticklish spot’ on the body of the nation: Joast Halbertsma (1789-1869) and religious feeling in the early nineteenth century

Focusing on the complexities and paradoxes of religion in the early nineteenth century, the Mennonite clergyman Joast Halbertsma is of great help to modern historians. Not only his texts on religious topics like his histories of the Mennonites and of Buddhism, but also his essays on languages, his Frisian tales, and his correspondence with distinguished men of letters and politicians comment on religious sensitivities of his time and reveal Halbertsma’s attitude towards religion and the relation between religion and politics.

Wie nuances en paradoxen zoekt op het vlak van religie in de negentiende eeuw, treft in de doopsgezinde dominee Joast Halbertsma een dankbaar onderwerp van onderzoek aan: hij spotte graag met religieuze sentimentaliteit en ergerde zich wild aan de prominente rol van de godsdienst in het politieke veld. Maar tegelijkertijd verdedigde hij religieus gevoel en godsdienst als het grondbeginsel van elke samenleving. Religie was een gevoelige ‘ik mag liever zeggen, kittelig plek’ aan het lichaam der natie, schreef Halbertsma in 1842 aan Thorbecke.¹ Dat de natie zich drukker maakte om het feit dat koning Willem I na de dood van zijn eerste vrouw hertrouwde met een Rooms-katholieke freule dan om het feit dat hij het land bankroet had laten gaan, was Halbertsma een doorn in het oog. En toch koesterde hij godsdienst als ‘de prikkelbaarste plek der gansche menschelijke ziel’² en zag hij religieus gevoel als een vitaal beginsel dat de samenleving moest aandrijven. In de geleerde verhandelingen, opstellen, literaire verhalen, en brieven die Halbertsma schreef, zijn sporen te vinden van zijn weerszin tegen religieuze dweperij aan de ene kant en zijn waardering van godsdienst en religieus gevoel aan de andere kant. Voor een onderzoek naar religie in de negentiende eeuw waarin de nadruk moet liggen op ‘het religieus ge-

1 Brieven van Joast Halbertsma aan J.R. Thorbecke bevinden zich in het Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 244 Thorbecke, 1796-1929, Toegangsnummer 2.21.161, diverse inventarisnummers. De brief waarin Halbertsma godsdienst ‘een kittelig plek aan het lichaam der natie’ noemt is als bijlage bij dit artikel opgenomen.

2 J.H. Halbertsma, *De doopsgezinden en hunne herkomst* (Deventer 1843) 225.

voel' in plaats van op de geschiedenis van kerkelijke instituties, de theologische geschillen, of de verzuiling en daardoor gestuurde politieke partijvorming, is Joast Halbertsma dan ook een interessante casus. Niet omdat Halbertsma religieus gevoel als iets puur persoonlijks zag dat zich verre zou moeten houden van politiek en samenleving, maar juist omdat hij het persoonlijke van religieus gevoel verbond met politiek en samenleving – een verbinding waarvan de verschillende nuances in het werk van Halbertsma mooi naar voren komen.

'eenen deftigen, dikwerf koelen toon' versus 'beweende en gemoedelijke trillers'

Nadat Halbertsma in zijn geboortedorp Grouw en in Leeuwarden met de meest eenvoudige maar ook meest geleerde doopsgezinden van Friesland kennis had gemaakt, vertrok hij in 1807 naar Amsterdam.³ Daar werd hij aan het Doopsgezind Seminarium opgeleid tot 'preker' en kwam hij in contact met verschillende vooraanstaande mannen, vooral in het huis van de intellectuele en cultureel actieve doopsgezinde broers Abraham (1773-1862) en Jeronimo (1777-1853) de Vries. In 1814 kreeg Halbertsma een beroep naar Bolsward, maar in 1821 verliet hij de kleine doopsgezinde gemeente van Bolsward om predikant te worden in Deventer, waar hij tot zijn dood zou blijven wonen. Als predikant lijkt hij in eerste instantie zeer in de smaak te zijn gevallen bij de doopsgezinde gemeente van Deventer: zijn preken waren levendig en trokken vooral het liberale smaldeel van de doopsgezinden. Er kwamen zelfs mensen van buiten Deventer naar zijn diensten.⁴ Daarnaast nam hij zijn pastoraal werk serieus en deed hij veel voor de armlastigen binnen de gemeente. Vanaf een zeker moment – naar het zich laat aanzien in de loop van de jaren veertig – werden zijn preekdiensten echter minder goed bezocht.⁵ Waar dit precies aan moet worden toegeschreven, is niet helemaal duidelijk: er wordt wel gesuggereerd dat zijn preken in de loop der tijd aan zeggingskracht inboetten, door onverschilligheid van Halbertsma zelf en door zijn veelvuldig ziek-zijn. Toch getuigen Halbertsma's teksten bepaald niet van onverschilligheid tegenover het

3 Voor biografische informatie over Joast Halbertsma zie C.P. Hoekema, 'Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869): gevangene in Deventer', *Overijsselse Historische Bijdragen* 104 (1989) 141-151 en aanvullend A. Verbeek, 'Menniste Paus' Samuel Muller (1785-1875) en zijn netwerken (Hilversum 2005) 179-204, waarin ook een analyse van een conflict tussen de 'menniste paus' Samuel Muller en Halbertsma. Voor een wijsere blik op Halbertsma als geleerde en doopsgezinde zie Alpita de Jong *Knooppunt Halbertsma. Joost Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving* (Hilversum 2009).

4 E. Verwijs, 'Joost Hiddes Halbertsma', *De Nederlandsche Spectator* (1869) en W.B.J. van Eyk, 'Justus Hiddes Halbertsma', *Deventer Courant*, 5-3-1869. Van beide wordt een gepaginerde overdruk bewaard in Tresoar. In verband met de belangstelling voor de preken van Halbertsma zie in beide overdrukken de pagina's 4.

5 B. Rademaker-Helfferich, *Een wit vaantje op de Brink. De geschiedenis van de Doopsgezinde gemeente te Deventer* (Deventer 1988) en een lezing van H.D. van der Staak uit 1990 bij de opening van een tentoonstelling over Halbertsma in de Stads- en Atheneumbibliotheek van Deventer. De tekst van de lezing wordt bewaard in Tresoar, onder signatuur 2002.114.1.

predikambt. Integendeel. Ook Halbertsma's moeilijke karakter wordt nogal eens als verklaring genoemd, hoewel zijn karakter eerder zijn populariteit als predikant niet in de weg had gestaan. En er wordt geopperd dat Halbertsma steeds liberaler werd, en zichzelf onmogelijk maakte door al te sterk stelling te nemen tegen verschuivingen binnen de doopsgezinde gemeente in de richting van een meer orthodoxe geloofsopvatting.

Wie zijn teksten leest, zal het opvallen dat Halbertsma zeer consistent was in zijn visie op en houding jegens religie, en dat hij niet simpelweg de liberale vleugel binnen de doopsgezinde wereld vertegenwoordigde. Halbertsma's visie was persoonlijker en tegelijkertijd veel politieker. Een en ander wordt duidelijk als we eerst een tekst bekijken waarmee Halbertsma zich de gram van enkele prominente doopsgezinden op de hals haalde, en daarna andere teksten waarin zijn verhouding tot religie tot uitdrukking komt.

In 1843 verscheen van Halbertsma, die tot die tijd vooral opstellen over taalonderzoek had gepubliceerd en ook bekend was als schrijver van Friese verhalen, een boek met vijf preken en een opstel getiteld *De doopsgezinden en hunne herkomst*. Dat boek leidde onmiddellijk tot grote opwinding in de doopsgezinde wereld. De belangrijkste publieke reactie – een venijnige recensie van tientallen pagina's lang – kwam van één van de beide hoogleraren aan het Amsterdams doopsgezind seminarie die tevens de voorman van de Algemene Doopsgezinde Sociëteit was. Deze Samuel Muller (1785-1875) had sinds zijn aantreden als hoogleraar in 1827 het onderwijs aan het seminarie omgebogen en ingezet op het opleiden van minder liberaalrationalistische predikanten. Hij disciplineerde, structureerde en voerde een bescheiden vorm van orthodoxie in – nadrukkelijk zonder een al te orthodoxe koers te varen omdat hij ook de liberale vleugel van de doopsgezinden binnen boord moest zien te houden. Tegelijkertijd streefde hij als hoogleraar en als bestuurder van het hoogste organiserende orgaan der doopsgezinden (de Algemene Doopsgezinde Sociëteit) naar een krachtige en duidelijk herkenbare doopsgezinde kerk die ook als zodanig door andere gezindten en door de overheid zou worden erkend en gerespecteerd. Herbezinning op de doopsgezinde 'dogma's', onderwijs in en publicaties over de geschiedenis der doopsgezinden moesten dit streven ondersteunen.⁶

Halbertsma gaf in *De doopsgezinden en hunne herkomst* zijn visie op de geschiedenis der doopsgezinden. Halbertsma begon zijn opstel met de uitdrukkelijke verklaring dat de doopsgezinden geen concilie of synode kenden aan wiens uitspraken het geloof der gelovigen onderworpen werd. Het doopsgezinde geloof had altijd vastgehouden aan het 'menschelijke gezag over de conscienten' en had er altijd van afgezien met 'geweld en formulieren eene volstreekte eenheid des geloofs te willen invoeren'.⁷ De doopsgezinde godsdienst bestond in een persoonlijke beleving van Jezus' woord en preekte geen eigen leerstelling tegenover die van andere gezindten. Godsdienst was een

6 Zie over Samuel Muller en zijn streven Verbeek, *'Menniste Paus'*.

7 Halbertsma, *De doopsgezinden en hunne herkomst*, 237.

kwestie van ‘goede werken’ en dat beschouwde Halbertsma als het centrale element van het doopsgezinde geloof, evenals trouwens van allerlei aanverwante verlichte geloofsrichtingen. Voor hervormde predikanten die dat beginsel in praktijk brachten, drukte Halbertsma nadrukkelijk zijn waardering uit, en hij laakte de extremen waarin sommige doopsgezinden vervielen – van het weggeven van al hun geld en goed aan behoeftigen tot zendingsdrang en katholiekenhaat.⁸ Het lijkt erop dat het Halbertsma niet primair om de doopsgezinden en hun geschiedenis ging, maar om het benadrukken van een algemeen beginsel van onafhankelijkheid en zelfstandigheid, van een persoonlijke beleving van het geloof en een christelijke levenswandel die bestond in het doen van goede werken. Dat beginsel onderstreepte hij, zowel bij de doopsgezinden als bij andere gezindten, en al doende wees hij op de verschillende schakeringen, de ontsporingen, en de effecten – ook de minder gunstige, zoals de kwetsbaarheid van weinig formalistische en georganiseerde godsdiensten als de doopsgezinde godsdienst.

Tegen het einde van zijn opstel spreekt Halbertsma zich uit over de reden van zijn uitgebreide behandeling van dat beginsel van onafhankelijkheid en zelfstandigheid, van persoonlijke geloofsbeleving en gerichtheid op goede werken. De nieuwe generatie doopsgezinde dominees in Nederland – en dat was de generatie die was opgeleid door Samuel Muller en zijn nog iets orthodoxere collega-hoogleraar Cnoop Koopmans, maar die noemt Halbertsma niet met name – dreigde volgens Halbertsma dat beginsel uit het oog te verliezen. De predikanten legden tegenwoordig volgens hem veel te veel nadruk op het geloof, ‘het geloof zelfs in de erfzonde, voldoening, predestinatie. De ouden werkten op het gezond verstand, de nieuwen op de aandoeningen; de ouden bragten hunnen kerkredenen uit op eenen deftigen, dikwerf koelen toon, de nieuwen werken met beweende en gemoedelijke trillers.’⁹

Halbertsma lijkt zich er goed van bewust te zijn geweest dat zijn opstel zou worden uitgelegd als een aanval op de koers van Samuel Muller. In de laatste regels stelt hij namelijk dat hij geen strijdschrift heeft willen schrijven, maar een antwoord heeft willen zoeken op de vraag wat de herkomst is van de doopsgezinden en aan welke beginselen de doopsgezinden zouden moeten vasthouden als ze zichzelf zouden willen behouden. Of ze zichzelf zouden moeten willen behouden, daar wenste hij zich niet over uit te spreken. Daarover konden de meningen verschillen, schreef hij, en hij liet een ieder daartoe graag de vrijheid. Hij hoopte dat hem ook de vrijheid zou worden vergund zich uit te spreken en wees daarbij op de plicht die Nederlanders hadden als ‘nakroost van bestrijders

8 Ibidem, 242 e.v. voor de extreme vrijgevigheid en zendingsdrang; 396 voor de katholiekenhaat. (Op andere plaatsen komen overigens ook extremen binnen doopsgezinde en aanverwante geloofsrichtingen aan de orde.) Interessant is in dit verband dat Halbertsma in 1847 als enige predikant onder de doopsgezinden uitdrukkelijk tegen de oprichting van de Doopgezinde Zendingsvereniging stemde, en dat in de jaren veertig enkele doopsgezinden, waaronder Samuel Muller, zitting hadden genomen in een anti-katholieke vereniging.

9 Ibidem, 381.

Afb.1 Portret van J.H. Halbertsma, op 61-jarige leeftijd. Litho van E. Desmaïsons.

der gewetensdwang'.¹⁰ Maar Samuel Muller trok zich van die oproep weinig aan. Hij beschouwde Halbertsma's 'pamflet' als een ondermijning – een ondermijning van zijn eigen positie en van de nieuwe koers die hij de doopsgezinden wilde laten varen, zowel voor wat betreft de disciplinerende van het doopsgezinde geloof als voor wat betreft de positie van de doopsgezinde 'kerk'gemeente in het politieke veld. Hij reageerde met een recensie van enkele tientallen pagina's lang, waarvan twee stukken in de *Vaderlandsche Letteroefeningen* van 1843 en twee in die van 1844 uitkwamen, en die bovendien apart werd uitgegeven. Zijn toon was fel en zijn kritiek niet zelden op de persoon gespeeld. In zijn kielzog reageerden ook andere doopsgezinden uit Mullers 'school'. Annelies Verbeek, die in haar dissertatie de reactie van Muller analyseert, ziet in de lengte van de recensie, de vele en lange brieven die Muller naar aanleiding

¹⁰ Ibidem, 406.

van Halbertsma's boek aan vrienden schreef, en de toon die hij aansloeg een bewijs dat Halbertsma niet slechts zijn eigen persoonlijke visie uitdroeg, maar één waarin een deel van de doopsgezinden zich wel kon vinden: juist daarom nam Muller Halbertsma's opstel volgens haar zo serieus.¹¹ Hoewel Halbertsma zelf bewust niet publiekelijk reageerde, en medestanders van Halbertsma ook de publiciteit niet zochten, blijkt uit brieven en teksten van doopsgezinden en niet-doopsgezinden dat er inderdaad mensen waren die waardering hadden voor Halbertsma's opstel.¹²

Wie op basis van dit opstel Halbertsma's godsdienstige positie wil kenschetsen als liberaal, rationalistisch, en anti-orthodox zal daarvoor voldoende onderbouwing kunnen vinden. Bijvoorbeeld in een vroeg opstel (1828) van Halbertsma over een brief van een vervolgte remonstrant ten tijde van de Synode van Dordrecht,¹³ maar ook in een voordracht uit 1865 over het predikambt. De inmiddels vijfenzeventigjarige Halbertsma, die in 1856 officieel was teruggetreden als predikant, maar het tien jaar later kennelijk nodig vond om zich toch nog maar eens over het ambt uit te spreken, stelde dat een dominee zonder enige opsmuk zedenkundige onderwerpen moest behandelen, en bloemrijke taal en romantische anekdoten moest mijden. Net als leerstellingen 'want, wat, bid ik u, heeft de gemeente (...) aan vertoogen vóór of tegen de echtheid der wonderen, vóór of tegen de goddelijkheid van Jezus, en dergelijke onvruchtbare onderwerpen, die ver van het praktisch nut te hebben van de hoorders beter te maken, zaden van oneenigheid en bitterheid onder hen strooien.'¹⁴

Toch kan Halbertsma niet echt worden gerekend tot de liberale vleugel van de doopsgezinden. Daarvoor was zijn betekenis binnen de theologische wereld van zijn dagen te gering, en was hij te weinig dominee en zelfs te weinig doopsgezind. Hij mengde zich amper in theologische discussies: als hij over geloof en godsdienst schreef, ging het hem om de maatschappelijke aspecten ervan. En verder schreef hij over heel andere zaken: over Middeleeuwse teksten, over het Gotisch, of over de Friese spelling, maar ook over het leven en werk van

11 Verbeek, 'Menniste Paus', 179-204.

12 In De Jong, *Knooppunt Halbertsma*, 128-129, bijvoorbeeld de reacties van Jeronimo de Vries en Thorbecke. Overigens is de kritische reactie van Steven Blaupot ten Cate, die voor Samuel Muller bezig was de geschiedenis van de doopsgezinden te schrijven en daarbij hulp van Halbertsma kreeg, eerder waardig en genuanceerd dan aanvallend. In Verbeek, 'Menniste Paus' wordt de reactie van Blaupot ten Cate weergegeven en geciteerd uit een lange brief van Halbertsma aan Blaupot ten Cate over de kwestie. Ze heeft de brieven van Blaupot ten Cate aan Halbertsma, die bewaard worden in Tresoar (Leeuwarden) onder signatuur 6185 Hs, naar het zich laat aanzien niet onder ogen gehad. Die versterken de indruk dat er sprake was van een goede verstandhouding tussen de beide heren. Overigens wordt op de afdeling Mennonitica van de universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam onder de naam 'J.H. Halbertsma' een overdruk bewaard van een anonieme recensie van de reactie van Blaupot ten Cate en diens *Onderzoek van den Waldenzischen oorsprong van de Nederlandsche Doopsgezinden*. Uit deze recensie spreekt veel respect voor het werk van Blaupot ten Cate. Als Halbertsma inderdaad de auteur van het stuk is, heeft hij de kritiek van Blaupot ten Cate op zijn opstel gewaardeerd als opbouwend en stimulerend. Het signatuur van de overdruk is I-Cat. S 10.

13 J.H. Halbertsma, 'Brief van Carolus Niëllius aan Jean Augustijn, betreffende de synode te Dordrecht in 1618 en 1619', *Vaderlandsche Letteroefeningen*, Mengelwerk 1828, 174-188.

14 J.H. Halbertsma, 'Bijdrage tot het predikantsambt' (1865), H. Halbertsma e.a. (red.), *Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) Brekker en bouwer* (Drachten 1969) 278-285, citaat op 280-281.

de achttiende-eeuwse edellieden Willem en Onno Zwier van Haren, en over weefscholen of het vervoer door stoom. Halbertsma genoot in zijn eigen tijd vooral aanzien als taalgeleerde – niet in de laatste plaats vanwege zijn contacten met zeer vooraanstaande taalgeleerden elders in Europa en zijn lidmaatschappen van buitenlandse geleerde genootschappen. Met zijn taalonderzoek kwam hij vanzelfsprekend ook op het terrein van de letterkunde en oudheidkunde, maar Halbertsma publiceerde ook over moderne (technologische) ontwikkelingen, en de economische of algemeen maatschappelijke gevolgen ervan. En hij schreef Friese verhalen en gedichten. In die teksten refereerde hij evengoed regelmatig aan geloof en godsdienst. Soms ronduit provocerend.

'do meiste ek wol ienris ongelyk habbe'

Een goed voorbeeld van zo'n provocerende Friese tekst is de literaire gedachtewisseling tussen 'dominee' Halbertsma en de opperbaas van storm en wind Eölus, naar aanleiding van de zware storm die op 29 november 1836 over West Europa had geraasd. Deze gedachtewisseling, in de vorm van een brief van dominee Halbertsma aan Eölus plus diens antwoord, als twee aparte brieven gepubliceerd in 1837,¹⁵ was in de eerste plaats een pleidooi voor een regering met een krachtige oppositie. Maar ook geloof en godsdienst, slavernij en onderwijs, handel en economie komen aan de orde.

Gelovigen en predikanten komen er in de beide brieven niet al te gunstig vanaf. Over de turfboeren die in hun onderkomens vlak achter de dijk langs de IJssel biddend de storm afwachtten, schrijft Halbertsma aan Eölus:

Want hjir hâlde folle onder dat heapske rju fan oefenjen, preekjen en psalmsjongen. Dat helpt nochal om brakke turf foar farske te sliten, en is 't net goed by de minsken, dan is 't noch altiten goed om in akkoart mei ús Leavenhear te meitsjen, dat Hy in hingjende kop en in psalm fan Dathenus yn pleats fan in earlik hert oannimme wol.¹⁶

Halbertsma, die als personage in zijn eigen brief als dominee door Deventer wandelt en de stad tijdens en na de storm beschrijft, staat zichzelf als domineespersonage toe ongepolijste uitspraken te doen. En geeft zichzelf een tegenspeler die daar wel raad mee weet. Eölus, die geportretteerd wordt als een robuust en gemeenzaam vorstelijk personage (op een 'natuurlijke' manier be-

15 J.H. Halbertsma, *Oan Eölus. Oer it needwaar fan de 29ste novimber 1836 en Eölus, grewa fan stoarm en onwaar, syn antwurd oan dr. J.H. Halbertsma*. Als twee aparte boekjes uitgegeven in 1837. De teksten werden ook opgenomen in de bundel met alle verhalen en gedichten van de gebroeders Halbertsma *Rimen & teltsjes*.

16 Hier zijn er nogal wat die er erg van houden om bijeenkomsten te houden, te preken en psalmen te zingen. Dat helpt namelijk geweldig als je brakke turf voor verse wilt verkopen. En als je er bij de mensen niet mee wegkomt, dan is het nog altijd een prima middel om bij onze lieve Heer te bepleiten dat Hij een (ootmoedig) gebogen hoofd en een psalm van Dathenus aanneemt in plaats van een eerlijke ziel. Halbertsma, 'Oan Eölus' in *Rimen & teltsjes* (Leeuwarden/Ljouwert 1993) (tiende druk), 182.

schaafd), eindigt zijn brief aan dominee Halbertsma: ‘Do nimste it my omers net kwealik, dat ik dy it leksum ris opsein ha? Jimme hadde altyd gelyk, omdat jimme altyd allinne praatje; do meiste ek wol ienris ongelyk hadde.’¹⁷

Eölus had Halbertsma in zijn brief onder andere uitgelegd dat hij oppositie niet moest verwarren met opstand: oppositie was noodzakelijk om de macht bij te sturen, opstand was ondermijning van de macht – veelal met het doel zelf de macht in handen te krijgen. De hierboven geciteerde afsluitende zin van Eölus onderstreept nog eens dat diens pleidooi voor een krachtige oppositie een politieke vertaling was van een algemenere oproep, namelijk die tot eigen oordeelsvorming op basis van onderzoeken en afwegen, uitwisselen en aanvullen. Laatste antwoorden of waarheden waren er niet. Ook de kerk of de dominee had die niet. Er was alleen een proces van oordeelsvorming. En dat proces wilde Halbertsma bevorderen met zijn schrijfsels.

Hoewel de tekst in het Fries is geschreven, was hij niet alleen voor een Fries-talig publiek bedoeld. Halbertsma, die het Fries als schrijftaal en literaire taal ontwikkelde om er zijn eigen maatschappelijk beschavingsprogramma in vorm te kunnen geven,¹⁸ stuurde zijn Friese teksten naar allerlei binnen- en buitenlandse vrienden en geleerden. En aan diverse geleerde genootschappen. Voor die geleerde vrienden en genootschappen waren die Friese teksten specimen van schaars Fries taalmateriaal en alleen daarom al curieus. Taalgeleerden uit de vroege negentiende eeuw bezaten genoeg taalvaardigheid om het Fries van Halbertsma te kunnen lezen. Willem Bilderdijk, dichter en taalgeleerde, en H.A. Hamaker, hoogleraar oosterse talen in Leiden, ontvingen van hem bijvoorbeeld de eerste uitgave van *De lape koer fen Gabe Skroor* [De lappenmand van Gabe de kleermaker] (1822); Jacob Grimm, destijds de belangrijkste taalgeleerde in Europa en iemand met wie Halbertsma jarenlang informatie en boeken uitwisselde, kreeg de uitgebreidere derde druk (1834). Ook de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde in Leiden en het Koninklijk Instituut in Amsterdam, waar Halbertsma lid van was, kregen presentexemplaren van zijn Friestalige letterkundige werk, evenals geleerde genootschappen in Berlijn en Halle. En zo gingen er ook Friese teksten van Halbertsma naar Londen, Kopenhagen, Milaan en München.¹⁹

Aan wie Halbertsma de hierboven genoemde brief van Halbertsma aan Eölus en diens antwoord heeft opgestuurd, heb ik nog niet onderzocht. Beide

17 Je neemt het mij toch niet kwalijk dat ik jou eens op je nummer heb gezet? Jullie [lees: jullie dominees; Adj] hebben altijd gelijk, omdat jullie altijd als enigen het woord voeren; jij mag ook wel eens ongelijk hebben. Idem, ‘Eölus, grewa fan stoarm en onwaar’ in *Rimen & teltsjes*, 204.

18 In De Jong, *Knooppunt Halbertsma* de achtergronden van deze interpretatie van Halbertsma’s bemoeienis met het Fries. In tegenstelling tot het vigerende denkbeeld dat Halbertsma met zijn Friese werk de Friese taal en cultuur heeft willen stimuleren, zie ik de bijdrage die hij aan de ontwikkeling van het Fries heeft geleverd meer als een effect dan als een doel van zijn bezigheden.

19 Halbertsma had, behalve met Grimm, contact met o.a. Andreas Schmeller in München, Carlo Ottavio Castiglioni en Bernardino Biondelli in Milaan, Rasmus Rask in Kopenhagen, F.H. von der Hagen in Berlijn, Joseph Bosworth eerst in Rotterdam en later in Oxford, en John Bowring en Louis Lucien Bonaparte in Londen. Dit alles wordt uitgebreid behandeld in De Jong, *Knooppunt Halbertsma*.

brieven werden in ieder geval onder de aandacht van het Nederlandse publiek gebracht door een advertentie in de *Nederlandsche Staatscourant*. Dat het als een aanjager van een publiek debat over de Nederlandse samenleving en haar bestuur werd beschouwd, bewijst een aflevering van het *Kamper Weekblad*, een van de liberale kranten in het Koninkrijk van Willem I. Boven een (uiteraard Nederlandstalig) artikel over dringend gewenste politieke hervormingen kwam als motto een citaat uit de Friese *Oan Eölus* te staan.²⁰

'Vraagt gij mij, waarom of ik altijd pamphletten schrijf?'

Halbertsma's literaire brieven aan en van Eölus kregen dus in zekere zin een functie in het maatschappelijk debat over politieke hervormingen. Dat was ook de bedoeling. Halbertsma zag zichzelf als een pamflettenschrijver. Dat blijkt maar al te duidelijk uit de brief die hij in maart 1843 aan zijn vriend Jeronimo de Vries schreef.

Vraagt gij mij, waarom of ik altijd pamphletten schrijf? En verwijt gij mij, dat ik maar een pamphletteur ben? Ik antwoord, de Evangelisten waren ook pamphletteurs, die door hunne pamphletten de wereld hebben veroverd. Ik wil niet zeggen, dat ik een evangelist ben, maar dat ik mij niet verneder door pamphletten. Ook wil ik 't alle nederlanders zetten om een pamphlet te schrijven als dit.²¹

In een eerdere alinea had hij zijn 'werkjes' in algemene zin een collectie pamfletten genoemd. En dat waren er zo rond 1843 nogal wat. Hij hoopte dat ze anderen tot onderzoek en nadenken zouden aanzetten, en tot een levendig gesprek zouden leiden waarmee de samenleving haar voordeel kon doen. Publiek debat moest leiden tot verspreiding van kennis en beschaving, en een 'public spirit' creëren.²²

Uit de brief die Halbertsma in augustus 1843 schreef toen hij De Vries *De doopsgezinden en hunne herkomst* aanbood, wordt duidelijk dat hij zijn geschiedenis van de doopsgezinden met hetzelfde doel voor ogen had geschreven. Wat overigens niets afdeed aan de ernst waarmee hij zich door vele Middeleeuwse folianten en aantekeningen had geworsteld. Voor *De doopsgezinden en hunne herkomst*, zo schreef hij, had hij veel onderzoek gedaan, maar de kunst was de uitkomst van dat onderzoek zo eenvoudig te brengen dat het anderen verleidde ook in de pen te klimmen.

Als de taak van den geleerde en den naarsvorschcr is afgedaan, begint bij mij nog een veel moeilijker; namelijk, aan mijn werk dat air van losheid, [verwaarlozing], ik zoude haast zeggen, ligtvaardigheid te geven, dat de goede lieden denken, dat het onbekookt flodderwerk is, en dat zij 't zo gemakkelijk vinden, dat zij zeggen, 'Nu, zo goed kan ik het waarachtig ook nog'. Het een en ander heeft mij 8 volle

20 *Kamper Weekblad*, 12-6-1837.

21 Brief van Halbertsma aan Jeronimo de Vries, maart 1843, Koninklijke Bibliotheek, 121 B 5.

22 Zie ook de hierbij afgedrukte brief van Halbertsma aan Thorbecke.

maanden beziggehouden, van den ochtend tot den avond, zonder dat ik mij enige andere rust heb gegund dan eene wandeling. En daarvoor zal mij in dit zoetendalletje van Nederland waarschijnlijk de pochel worden volgescholden!²³

Hoewel Halbertsma in het opstel zelf had gesteld dat *De doopsgezinden en hunne herkomst* niet moest worden beschouwd als een strijdschrift, was het dat dus wel. Maar in plaats van een publieke discussie waar de samenleving beter van werd, werd Halbertsma door Samuel Muller inderdaad ‘de pochel volgescholden’. En daarmee wist hij zich geen raad.²⁴

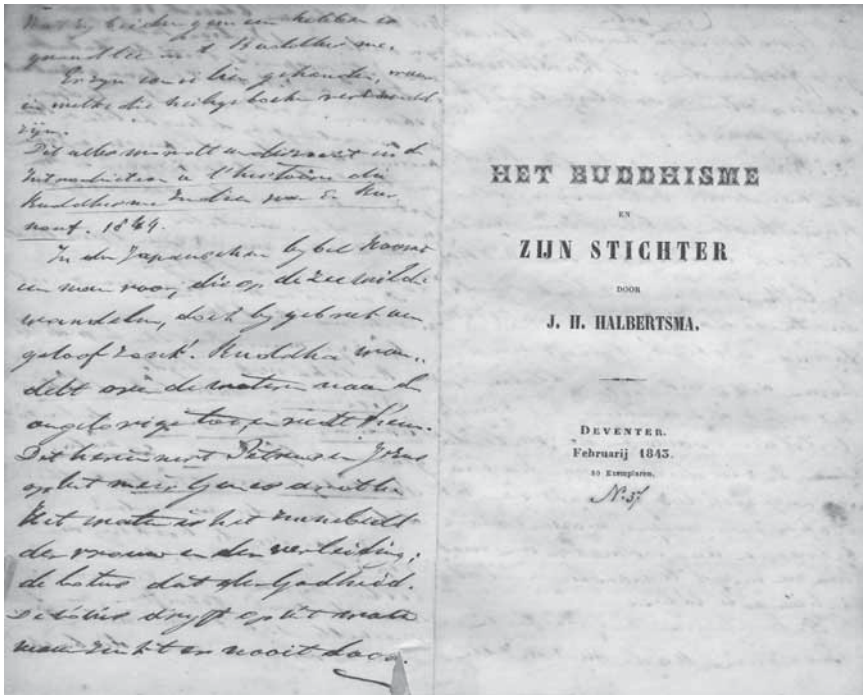
Kort voor het verschijnen van *De doopsgezinden* had Halbertsma zich met een ander opmerkelijk werkje in het publieke domein begeven. Zijn onderzoek naar teksten in het Sanskriet en vooral het Newari, een oude Indiase ‘volks’taal, had hem aangezet tot het bestuderen van de oosterse godsdiensten en dat had geresulteerd in een opstel met de titel *Het Boeddhisme en zijn stichter*. Dat ‘Evangelium van Buddha’ had Halbertsma in maart naar Jeronimo de Vries opgestuurd en een ‘pamphlet’ genoemd. Het is een nogal opmerkelijk opstel.

Halbertsma geeft in *Het Boeddhisme* een soort blauwdruk van het vroege boeddhisme en vergelijkt dat met de verlichte stromingen binnen het christendom. De kern van al die geloofsrichtingen was in zijn ogen het streven naar een godheid door redelijke en zedelijke verbetering. Die religieuze impuls zag Halbertsma als het vitale beginsel van een samenleving. Als er iets was dat de menselijke samenlevingen zou kunnen redden, zo stelt hij, dan zouden het de kiemen van de godsdienst zijn: godsdienst had de samenleving eeuwen achtereen met zijn levenssappen gevoed, en zou, ‘wanneer alle middelen van menselijke wijsheid en magt zijn uitgeput’ een naderende ontbinding kunnen voorkomen.²⁵ In *Het Boeddhisme* kent Halbertsma geloof en godsdienst dus een uiterst belangrijke functie toe. Met dien verstande dat het theologische, filosofische of metafysische antwoord op een algemene oorspronkelijke religieuze impuls iets persoonlijks was waar de verschillende geloofsrichtingen slechts flauwe afspiegelingen van waren, en het gemeenschappelijke element de praktische godsdienst van redelijke en zedelijke verbetering. Halbertsma had dan ook geen enkel probleem met een vergelijking tussen het boeddhisme en

23 Halbertsma aan Jeronimo de Vries, augustus 1843, Koninklijke Bibliotheek, 121 B 5. De [] geven onzekerheid aan: het woord is slecht leesbaar. In dezelfde brief stelt Halbertsma dat hij voor zijn onderzoek vele middeleeuwse folianten en aanverwante boekwerken heeft bestudeerd. In het boek zelf staat achterin een aantekening dat het boek is voortgevlouwd uit een onderzoek naar Middeleeuws Latijn waarin Halbertsma letterlijke vertalingen van verloren gegane Germaanse uitdrukkingen hoopte te vinden.

24 In de eerder genoemde literatuur wordt herhaaldelijk gewag gemaakt van de boosheid en het gevoel van onmacht waar Halbertsma na de publicatie van de recensie van Muller onder leed.

25 J.H. Halbertsma, *Het Boeddhisme en zijn stichter* (Deventer 1843) 4. Meer over deze publicatie van Halbertsma in De Jong, *Knooppunt Halbertsma*, 125-127. In M. Poorthuis en T. Saleminck, *Lotus in de Lage landen. De geschiedenis van het Boeddhisme in Nederland. Beeldvorming van 1840 tot heden* (Almere 2009) is ook aandacht voor Halbertsma als de eerste die in Nederland over het boeddhisme publiceerde.

Afb. 2 Titelpagina van Halbertsma's eigen exemplaar van *Het Buddhisme en zijn stichter* met op de overliggende bladzijde aantekeningen die hij later maakte na lezing van de een Franse studie die als fundament voor de bestudering van het boeddhisme zou gaan gelden: *Introduction à l'histoire du Buddhisme Indien* van E. Burnouf uit 1844. Deze titel is in het handschrift van Halbertsma onderstreept. Onder die titel schreef Halbertsma: 'In de Japanschen bijbel kooft een man voor, die op de zee wilde wandelen, doch bij gebrek aan geloof zonk! Buddha wandelt over de wateren naar de ongelovige toe, en redt hem. Dit herinnert Petrus en Jezus op het meer Genesarith. Het water is het zinnebeeld der vrouw en den verleiding; de lotus dat der Godheid. De lotus drijft op het water maar zinkt er nooit door.'

het christendom, maar zijn tijdgenoten dachten daar over het algemeen heel anders over.

Het Buddhisme en zijn stichter lijkt niet heel veel publieke discussie te hebben losgemaakt, maar in brieven zijn wel sporen van waardering en afkeuring te vinden. Jeronimo de Vries, die zich in *De doopsgezinden* helemaal kon vinden, vond een vergelijking van Jezus met Boeddha, zonder de balans ten gunste van de eerste uit te laten slaan, te ver gaan en nam het Halbertsma vooral kwalijk dat hij het artikel in het Nederlands en als pamflet apart had laten uitgeven.²⁶ Eén van de andere kennissen aan wie Halbertsma zijn boeddhisme-opstel stuurde was Thorbecke, met wie Halbertsma sinds enkele jaren correspondeerde. Op

²⁶ Zie De Jong, *Knooppunt Halbertsma*, 130-133 voor de reacties van o.a. Jeronimo de Vries.

27 maart 1843 schreef Thorbecke aan Halbertsma dat hij diens ‘Buddhisme’ ‘met de grootste belangstelling’ had gelezen.

Ik dank u zeer voor uw boekje over het Buddhisme, dat ik met de grootste belangstelling las. Het gezeit is van de punten, waarop gij den lezer plaatst, uiterst verrassend. De theologanten mogen u en ons den vrijen blik kwalijk nemen, mij heeft hij zeer verblijd. Ik heb geen aanmerking op de overeenkomst [van leer,] in wijsheid en dwaling. Uw treffelijke ontwikkeling toont opnieuw hoe wonderlijk gelapt het weefsel der begrippen is, dat het menschdom zich laat aantrekken of over het hoofd halen.²⁷

Thorbecke, die Halbertsma in een eerdere brief ‘een van de weinigen onder ons [met] het gevoel van Staatsburger’ had genoemd,²⁸ wist als geen ander dat Halbertsma met zijn teksten de Nederlandse burgers tot vorming en meningsvorming probeerde aan te zetten. Dat geloof en godsdienst maatschappelijke krachten waren, die maar al te vaak politiek werden ingezet, was hij zich als politicus bewust. In de brieven die Halbertsma aan Thorbecke stuurde, is die verstrengeling van godsdienst en politiek een terugkerend onderwerp van gesprek.

Godsdienst als ‘kittelig plek aan het lichaam der natie’

Hoe wezenlijk Halbertsma religie ook achtte voor een gezonde samenleving, het feit dat godsdienst, en niet politiek de meest ‘kittelig plek aan het lichaam der natie’ was, wakte vooral irritatie bij hem op. De brief waarin Halbertsma zich in deze termen uitliet, is van september 1842. De gemiddelde Nederlandse burger liet zich meer gelegen liggen aan het geloof dat iemand aanhing (of niet aanhing) dan aan de organisatie van de samenleving, en daar had Halbertsma weinig begrip voor.

Niet alleen mijne collegas, maar elk, die ik spreek, loopt thans met eenen groten Jezuit in den strot, die hun gedurig opbreekt en waaraan zij, zonder [viaticum], vrees ik, noch smoren zullen. Ik heb er wel eens tegen geredeneerd en hun zoeken te beduiden, dat de zaken van ons lieven Heer minder hunne bescherming en voorziening behoeften, dan hunne eigene in Nederland, waarover ik nooit iemand langer hoor spreken.²⁹

In de brieven uit de daaropvolgende jaren verwijst hij regelmatig naar de manier waarop de publieke opinie werd beïnvloed door intolerantie jegens of juist instemming met iemands houding inzake geloof. Toen hij door *Het Buddhis-*

27 G.J. Hooykaas (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke 1840-1845* (Den Haag 1993) 182. Hooykaas las over de woorden ‘van leer’ heen. Zie het origineel in Tresoar, 6185 Hs.

28 Hooykaas (red.), *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, 164.

29 Halbertsma aan Thorbecke, 17 september 1842. Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 244 Thorbecke, 1796-1929, Toegangsnummer 2.21.161, inventarisnr. 50. De brief is in zijn geheel als bijlage bij dit artikel opgenomen.

me onder vuur was komen te liggen, vreesde hij niet alleen voor zijn eigen positie maar ook voor die van Thorbecke 'niet omdat Gij over Buddha geschreven hebt, maar omdat Gij tegen zulk eene Godslasterlijke vergelijking niet gevloekt hebt.'³⁰ Halbertsma lijkt hier vooral te zinspelen op hun beider positie als geleerde: het was H.W. Tydeman, hoogleraar in Leiden met een groot netwerk en veel aanzien, die de 'banblixem' op Halbertsma had afgeslingerd en Halbertsma achtte hem in staat de gehele geleerde wereld tegen hem (en Thorbecke) op te hitsen. Halbertsma zelf vond zijn vergelijking tussen Boeddha en Jezus, of het boeddhisme en de verlichte vormen van de christelijke godsdienst natuurlijk helemaal niet godslasterlijk: hij had vergeleken zonder 'goed of afkeuring'. Dat Tydeman dat als een ondermijning van het christendom beschouwde, betekende dat hij weinig vertrouwen had in de kracht van het christendom, was Halbertsma's oordeel.

In een andere brief is het de politieke positie van Thorbecke die Halbertsma door godsdienstig getwist bedreigd zag.

Wij hebben hier bij de Poll [bij Deventer; AdJ] nogal standjes gehad om uw vlag overeind te krijgen. Uwe kwaadaardigste en gevaarlijkste vijanden zijn de Schriftgeleerden ende de Pharizeeën. Bij de Roomschen vertelden zij dat Gij een Atheïst en verdelger van alle godsdienst waart, en bij de Gereformeerden en Lutheranen, dat Gij een instrument in de handen van Pater Roothaan of een Jezuïet waart.³¹

Halbertsma kon het duidelijk niet goed verdragen dat tegenstanders van Thorbecke zieltjes wonnen door Thorbecke af te schilderen als een man die ongodsdienstig was, of van de verkeerde godsdienst. Stemming maken voor of tegen een staatsman door godsdienstige polarisatie in plaats van door een debat over politieke uitgangspunten en beleid, was volksverlakerij. Maar hij was zich maar ten eerste bewust dat het werkte, want godsdienst was nu eenmaal de prikkelbaarste plek van de natie. En schreef hij zelf niet ook over godsdienst om uiteindelijk een politieke boodschap af te geven? Zijn opstellen over de geschiedenis van de doopsgezinden en over het boeddhisme gaan over geloof en godsdienst, maar bevatten zeker ook een politieke boodschap. Zijn interpretatie van geloof als een individueel streven naar een godheid door redelijke en zedelijke verbetering, moest gelovigen erop wijzen dat zij geen gelovigen waren door zich aan leerstellige dogma's, het woord van de dominee of kerkelijke hiërarchieën te onderwerpen. Geloven moest je *zelf* doen, volgens Halbertsma. Tegelijkertijd wilde hij met zijn boodschap de waarschuwing afgeven dat kerkelijke machthebbers op een oneigenlijke manier hun macht over mensen uitoefenden. Precies hetzelfde gold voor burgers en de wereldlijke macht. Ook burgers waren geen burgers als ze zich passief aan het woord van hun vorst of bestuurders onderwierpen. Burgerschap was – net als een gelovig christen zijn

30 Halbertsma aan Thorbecke, 2 mei 1843, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 244 Thorbecke, 1796-1929, Toegangsnummer 2.21.161, inventarisnr. 51.

31 Halbertsma aan Thorbecke, 6 maart 1850, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 244 Thorbecke, 1796-1929, Toegangsnummer 2.21.161, inventarisnr. 59.

– een actieve bezigheid. Vorsten, regenten, bestuurders moesten niet ongebreideld hun gang kunnen gaan, maar door de natie gevoed en bijgestuurd worden. Juist omdat godsdienst de meest kittelig plek van de natie was, had Halbertsma de meeste kans om diezelfde natie als burgers voor de samenleving te winnen als hij inzette op de godsdienst.

In zekere zin probeerde Halbertsma dus ook politiek te bedrijven door mensen aan te spreken op hun gevoelige plek, de godsdienst. Ook al legde hij er steeds impliciet of expliciet de nadruk op dat zijn visie op een bepaalde zaak een *persoonlijke* visie was, en hoopte hij anderen daarmee tot het ontwikkelen van eigen visies aan te zetten, hij zal toch graag hebben gewild dat ze de basisbeginselen waarop zijn visie was geënt onderschreven. Die moesten de ruimte bieden voor verschillende individuele noties, interpretaties, perspectieven en redeneringen die in een publiek debat de oneigenlijke vorming en instandhouding van machtsblokken moest bijsturen. Maar in de praktijk leidde dat tot botsingen die vaak wel stekelige persoonlijke verhoudingen tot gevolg hadden, zonder een gunstige uitwerking op de samenleving als geheel te hebben. In zijn eigen tijd was Halbertsma's maatschappelijk commentaar dus niet altijd even succesvol. Maar ons biedt dat commentaar een bijzondere blik op de complexe en daarom intrigerende vroege negentiende eeuw.

*Alpita de Jong, Magdalena Moonsstraat 52, 2313 ZG Leiden
post@alpitadejong.nl*

Bijlage Brief van J.H. Halbertsma aan J.R. Thorbecke

Prof. Thorbecke

Hoog Geachte Vriend, uit uw stuk over het stemrecht heb ik met de uiterste zelfvoldoening gezien, dat uwe gevoelens over de gemeentelijke vrijheid steeds de mijne geweest zijn. Zonder haar te vestigen, zal men noch belangstelling in zaken van regering, noch een leerschool voor de behandeling van algemene belangen ooit terug vinden. Eene geadministreerde natie vaart mede, evenals de meiden en knechten van een groot heer, die zich geheel niet bekommeren hoe zijne zaken gaan, mits dat hij hun op zijnen tijd maar braaf te vreten en te zuipen geeft. Waar was ooit een volk, dat armer, ik zal niet zeggen alleen in staatslieden, maar ook in gedeputeerden met eenen voorraad aan de allereerste en allermoodwendigste kundigheden was, dan het onze tegenwoordig? Maar ik vraag u ook, waar zij zouden hebben kunnen gevormd worden? De Engelschen verdoemen de Fransche centralisatie, niet alleen omdat zij de gemeenten van hare regtmatheden berooft, maar vooral als eene machinatie, die de eerste school van regering sluit en spoedig de public spirit, die onverwinnelijke kracht van Groot Brittanje, zoude uitbluschen. Ik heb reeds lang in den zin gehad hierover een pamphlet te schrijven, maar de voorbeeldelozel lethargie van dit volk, en het denkbeeld, littora bubus aras, hebben mij teruggehouden. Op grond van ondervinding meen ik te mogen

stellen dat er aan het lichaam der natie als natie slechts een enkel gevoelig, ik mag liever zeggen, kittelig plek, is overgebleven, namelijk, de godsdienst, waarvan ze niets begrijpt. In 1830 was het meer een religie haat dan liefde tot het vaderland, die haar in de wapens joeg, en den graaf van Nassau had men eerder het nationaal bankeroet vergeven, dan dat hij sliep bij eene Roomsche freule, aan welke niets meer te beschadigen was, al had de goede man het kunnen doen. Niet alleen mijne collegas, maar elk, die ik spreek, loopt thans met eenen groten Jezuit in den strot, die hun gedurig opbreekt en waaraan zij, zonder [viaticum], vrees ik, noch smoren zullen. Ik heb er wel eens tegen geredeneerd en hun zoeken te beduiden, dat de zaken van ons lieven Heer minder hunne bescherming en voorziening behoeften, dan hunne eigene in Nederland, waarover ik nooit iemand langer hoor spreken; maar dan is 't net of de Roomschen mij ingepakt hebben, en mij ten avond of morgen, als den H. Laurentius, op roosters tot hun ontbijtbroden willen. Mannen als U HoogGeleerde, die zich verwaardigen om voor zulk eene natie nog te schrijven, behoorde men ook dan, wanneer hunne woorden gene uitwerking op het nationale lijk deden, den eikenkroon te schenken, omdat zij in den alleruitersten nood niet aan het behoud des vaderlands getwijfeld hadden.

Mijn oudste zoon is thans thuis van Berlijn en laat U HoogGel. eerbiedig groeten. Ik ben thans in het geval van de duizend en één vaders van den jare 1842, die een burgerkapitaal aan hunne zonen hebben te kost gelegd, om te zien, dat er aan de talenten, die zo duur gekocht zijn, geene de minste behoefte wegens overproductie bestaat, dat is, om hen als oude renteniers in huis op te nemen en de kost te geven. Mevrouw Thorbecke ontvangt de hartelijkste complimenten van domeny Halbertsma.

Deventer 17 September 1842